

4958

299.19

u 20

1911

2001

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ Ի ԳՐՈՅ

Յ Ո Ւ Զ Ա Ր Զ Ա Ն

233

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԺՈՅ ԱՌԹԻԻ 100ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԻՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ

(1811—1911)

ԵՒ 25ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵՇՐԱՆԻ “ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՐԵԱՅ,, ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻ
(1887—1911)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼ Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՆԷ ՄԱՍՆԱԿՈՒԹԵԱՄ ԸՅՈՒՑԱԿԱՅ
“ՀԱՆԳԷՍԻ,, ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆԱԳԷՑ ԲԱՆԱՍԻԸՆԸ

ՎԻԵՆՆԱ 1911

Մ խ ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

SONDERABDRUCK AUS

HUSCHARDZAN

FESTSCHRIFT AUS ANLASS DES 100JÄHRIGEN BESTANDES DER
□ □ MECHITHARISTEN-KONGREGATION IN WIEN □ □

(1811—1911)

UND DES FÜNFUNDZWANZIGSTEN JAHRGANGES DER
PHILOLOGISCHEN MONATSSCHRIFT „HANDES AMSORYA“

(1887—1911)

HERAUSGEGEBEN VON DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION UNTER MITWIRKUNG
□ DER MITARBEITER DER MONATSSCHRIFT UND ZAHLREICHER ARMENISTEN □

WIEN 1911

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

299.19

u-20

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ “ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ,, ԻՆ

Անկարի մը Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան հարիւրամեայ գործունէութեան վրայ:

1. Գրադեմիք եւսն եւսն զ. Գր. Ազատանգեղոսի կրկնագիրը մտադիրը:
2. Նորույն Ն. Բիւզանդիայի Վարդապետական Դպրոցի տնօրէն Ազատանգեղոսի եւ
Ղ. Փարսեղոյ:
3. Weber Prof. Dr. S.: Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier . . . zu bestimmen (= Սիւրբ. Վերքի Յանուն Սահակայ Կաթողիկոսի ընդդէմ Հայոց երկու հակամտութեանց հեղինակն որոշելու փորձ մը):
4. Խաչատրեանց Պրոֆ. Գր. Եղիշիմ Եռնոյի թղթերը:
5. Peeters P.: La passion arménienne de S. Serge le Stratégate (= Պետեքոյ. Ս. Սարգսի զօրավարի հայերէն վկայարանութիւնը):
6. Conybeare F. C.: The age of the old armenian version of Irenaeus (= Կոնյեարի Փ. Ս. Իրենէոսի գրութեան հայերէն թարգմանութեան ժամանակը):
7. Մոսկովիտին Վասիլեան ասացուածք եփեմի վասն նիկոմիդեայ քաղաքի:
8. Meillet Prof. Dr. A.: Remarques sur les l de l'arménien classique (= Մէլէ Ա. Դիտողութիւններ հայերէն լ եւ դ գրերու վրայ):
9. Lüdtké Dr. W.: Zum armenischen und lateinischen Physiologus (= Լյուդեկէ Վ. Հայերէն եւ լատիներէն Բարուխոսի վրայ):
10. Մաշիսեան Ա. Ս. Մի առեղծուած նարեկի մէջ:
11. Seidel Dr. E.: Ein neues Exemplar des alten Aytark' und Allgemeines zu seinem medizinischen Abschnitt (= Սայդէ Է. Զին Այտարքի նոր օրինակ մը եւ անոր բժշկական հատումներու վրայ ընդհանուր դիտողութիւններ):
12. Տեր-Պողոսեան Գր. Նախնի Հայոց հոգեպաշտութեան շրջանը:
13. Համբարեան Զ. Հայր Արաքացոյց իշխանութեան տակ:
14. Tournebise Prof. Fr: Schah Abbas I. et l'émigration forcée des Arméniens de l'Ararat (= Տոնբիզէի Քահաբա Ա. եւ Արարատեան Հայոց բռնի գաղթականութիւնը):
15. Lehmann-Haupt Prof. Dr. C. F.: Die chaldäische Keilinschrift von Kaisaran (= Լեհման-Հաւթ Գ. Ֆ. Կեսարանի խաղդիական սեպագրութիւնը):
16. Մեհարեան Զ. Գ. Արդի հայերէնի անցեալը, ներկան եւ ապագան:
17. Zanollí Prof. A.: Qualehe osservazione sulla formazione del plurale nell' antico Armeno (Ժամոցի Ա. Հանի մը նկատողութիւններ ինչ հայերէնի յոգնակի մեկն վրայ):
18. Գաբրիելեան Դ. Ս. Հայերէն լեզուն գեղագիտական տեսակետով:
19. Pedersen Prof. Dr. H.: Armen. «կորիւն»,:
20. Ամստերդամ Զ. Մայր թանգարան:
21. Marquart Prof. Dr. Jos.: Armenische Streifen. I. Historische Data zur Chronologie der Vokalgesetze.
II. Zur Liste der Provinzen von Xorasan (Մարկարտ Դոյ. Յոս. Հայկական զօնք. Ա. Հայերէն ձայնական օրինակ ժամանակագրութեան համար պատմական տուեալներ: Բ. Խորասանի գաւառներու ցանկը):
22. Թորգոմեան Դ. Վ. Ստեփանոս բժիշկ Եջիմեան:
23. Վարդապետեան Զ. Ա. «Ինչ», մասնակը զասական հայերէնի մէջ:
24. Kraelitz-Greifenhorst Dr. Fr. v.: Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1897 (Կրէլից-Գրեյֆենհորստ Դր. Ֆր. Վ. Թուրքի մը ուղղուած առ Ներսէս վարդ. Դրան երեք Վիեննա, յամէ 1897):

Տ Ո Ր Է Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ժ Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ո Յ

Ի ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՌՈՆՑԷ

Ազգային աւանդութեան համաձայն, Տօրքը Հայոց նախարարութիւններէց մէկի նախահայրն է: Խորենացու ասելով, նա Հայկի սերունդէցն է, Պապքամի զաւակը եւ Հայկակի թոռը: Հետաքրքրական է մանաւանդ նրա նկարագիրը, որ աւանդում է մեզ նոյն պատմագիրը: Տօրքը մի հսկայ էր, խոշորագեղ, բարձր, կոպտարանձն, տափակաքիթ, խորալն եւ դժնահայեաց, վեթխարի հասակով եւ ուժով: Արտասովոր տգեղութիւնը ժահագիմութիւնը, նրա յատկութիւններէց մին էր, որի պատճառով կոչուում էր նաեւ Անգեղեայ: Վաղարշակ Թագաւորը նրան նշանակում է արեւմտեան կողմի սահմանակալ եւ նրա տոհմը հրէշաւոր այլանդակութեան պատճառով անուանում է Անգեղ տուն: Տօրքը Հայոց համար նոյնն էր, ինչ որ Ռոստոմ Սագծիկը (Սագաստանցին) Պարսից, որի մասին պատմում էին, որ հարիւր քսան փղե ոյժ ունէր: Հայերը Տօրքին վերագրում էին այնպիսի առասպելական քաջագործութիւններ, որ անհաւատալի են թուում Սամսոնի, Ռոստոմի եւ մինչեւ իսկ Հերակլե նկատմամբ: Պատմագիրը յիշում է երկու օրինակ: Տօրքը ձեռք էր զարկում որձաքար վեմերին, այնպիսի սալերի, ուր ճեղքի հետք անգամ չէր նշմարուում, եւ ճեղքում էր քարը, ինչպէս եւ կամենում էր. յետոյ եղունգներով քերում էր, յղկում ինչպէս տախտակ եւ հէնց եղունգներով էլ փորագրում արծիւ եւ նման պատկերներ: Ըստ միւս առասպելի, միանգամ Տօրքը Պոնտոսի ափերին պատահում է թշնամու նաւերին, ղիմում է նրանց վերայ, բայց չի կարողանում հասնել. նաւերը հեռանում են մօտ 8 ասպարէզ. այն ժամանակ հսկան վերցնում է բլրաձեւ մի վէմ եւ նետում նաւերի ետեւից: Զուրը պատառուում է եւ նաւերից շատերը ընկղմում են, իսկ մնացեալներն ուժգին ալեկոծութիւնից վարուում, քշուում են հեռու շատ եւ շատ մղոններ¹:

Ալեւոր հնութեան այս թանգ աւանդը, Տորքի առասպելը, ճշմարիտ է, գիտական ուշադրութիւնից չէ սպրդած եւ քանիցս նիւթ է եղել քննութեան, բայց հղած մեկնութիւնները տակաւին հեռու են հաւանականութիւնից եւ խնդիրը սպասում է աւելի համոզկեր լուսաբանութեան: Հանգուցեալ Բ. Պատկանեանը կարծում էր, որ Տորք անունը թուրք ազգութեան վերանունն է, էպոնիմը, եւ կարելի է նկատել իբր ականարկ հին թրքական գաղթականութեան: Տորքի արտաքինը, մանաւանդ տափակաքիթ մակերիւր տարօրէն յարմարում է թաթարական ցեղի նկարագրին, ինչպէս տեսնում ենք հետագայ դարերի հայ մատենագրներից, եւ թէեւ Պատկանեանը ընդունում էր, որ հսկայի յատկութիւններից գլխաւորը, ազեղութիւնը, արգիւնք է Անգեղ անուան հայ մեկնութեան ըստ ժողովրդական ստուգա-

¹ Խորեն, Բ, 8.

բանութեան, բայց եւ այնպէս զիպուածական բան չէր համարում Տորքի թաթա-
րական կամ նոյնանման պատկերը¹:

Պատկանեանի հայեացքը սերտ աղերս ունէր Մորգանի յօդուածի հետ, որ
լոյս էր տեսել մի քանի տարի յառաջ եւ նայում էր հայ-թրքական լեզուական
առնչութեան հարցին²: Գերման գիտնականն այն միտքն էր յայտնում, որ հայ լեզուի
մէջ նշմարուում են տուրանական ազդեցութեան անժխտելի հետքեր: Խօսքը, հար-
կաւ, այն թրքական բառամթերքի մասին չէր, որ ողողում է արդի խօսուն լեզուն
եւ որ բնական հետեւանք է դարաւոր դրացիութեան եւ միասնական կենցաղի:
Մորգանն ի նկատի ունէր այնպիսի բառական զանձեր, որոնց գոյութիւնը հայ
լեզուի մէջ վկայուած է Դ—Ը դարերի դպրութեան յիշատակարաններով, ուրեմն մի
այնպիսի ժամանակ, երբ սելջուկների, թուրքերի եւ նման ցեղերի մասին խօսք անգամ
չէր կարող լինել:

Պատկանեանը քննութեան առնելով Մորգանի բերած բառերը, դանում է,
որ գրեթէ բոլորն էլ պարսկական ծագում ունին եւ ուրեմն ոչ մի արժէք խնդրի
վերաբերմամբ: Ժխտելով հանդերձ այս բառերի պիտանութիւնը, Պատկանեանը չի
ուրանում Մորգանի հայեացքի լրջութիւնը իբրեւ գիտական տեսութիւն եւ իր
կողմից եւս բերում է քանի մի բառեր նոյն միտքը հիմնաւորելու նպատակով:
Հայերէնի եւ թուրքերէնի լեզուական խնամութիւնը, նրա կարծիքով, կարելի է
մեկնել նրանով, որ հնում, գէթ նախ քան արաբական շրջանը, որեւէ թուրքա-
կան գաղթականութիւն է տեղի ունեցել դէպ ի հայաստան եւ ժամանակի ընթաց-
քում ձուլուել հայերի հետ: Ահա այս պատմական եղելութիւն է, որ արձանա-
ցած է համարում հայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ ի դէմն Տորք առասպելական
հսկայի³:

Մոր եւ միանգամայն անսպասելի կարծիք յայտնեց Պրոֆ. Խալաթեանը իր
մագիստրական աշխատութեան մէջ⁴: Նա կասկածում է, թէ որ տեղից կարող էր
մեր պատմագիրը քաղել Անգեղ տան մասին այնպիսի հնագրական եւ ցեղաբանա-
կան մանրակրկիտ տեղեկութիւններ, որ տեղից կարող էր իմանալ, որ Անգեղ տան
նախահայրը Տորքն է, որ ապրում էր Բ. դարում Ն. Բ. կամ որ Տորքը ծագում է
Հայկակի թու Պաքսամից իբր 600 տարի յառաջ քան Տորքը: Այսպիսի տարա-
կուսանք է յայտնում նաեւ Դարագաշեանը⁵: Երկու հայ գիտնականները չեն վա-
րանում նաեւ, որ Անգեղ բառի ստուգաբանութիւնը մտացածին է եւ խորթ հայ
լեզուի ոգուն. հսկայի ուժեղութեան վերայ աւելացնում է պատմաբանը եւս այլան-
դակութիւնը, որ արդարացի է Անգեղի իբր տգեղ նշանակութիւնը: Խալաթեանի
կասկածոտութիւնը վտանգում է նաեւ առասպելների վաւերականութեան: Առաջին
առասպելը, նրա կարծիքով, կատարեալ անհեթեթութիւն է, որովհետեւ քարի
վերայ պատկերներ նկարելու կարողութիւնը ենթադրում է որոշ կրթական գեղա-
րուեստական պատրաստութիւն որ բնաւ անյարիր է հրէշաւոր հսկայի հիմնական
նկարագրի հետ: Տորքի միւս առասպելը — բլրի նման խոշոր քարեր ձգելը նաւերի

վերայ — իրօք արտայայտում է հսկայական ոյժ, բայց այնքան է յիշեցնում հոմե-
րոսի Պոլիփեմի նոյնանման քաջագործութիւնը, որ ստիպում է ենթադրել, որ Խո-
րենացին պարզապէս փոխ է առել հռչակաւոր Նիկրայի առասպելը որեւէ յունական
շրջիկ ժողովածուից: Պ. Խալաթեանը յառաջանալով բացասում է մինչեւ իսկ
Տորք անուան պատմական ստուգութիւնը: Եւսերիոսի ժամանակագրութեան մէջ,
ոլիմպիական ըմբիշների ցուցակում, յիշուում է ի միջի այլոց ոմն Տորքոս Կողոփոնացի,
որ 145 ոլիմպիադին յաղթող է հանդիսացել մրցակռում¹: Թէեւ յունական բնա-
գրում կարգացուում է Մոքոս, Μόσχος Κολοφωναίος, փոխանակ հայ թարգմանու-
թեան Տորքոսի, բայց այդ հանգամանքը յետ չէ կասեցնում Խալաթեանին զայ-
թակղէ համեմատութիւնից. եւ ենթադրում է որ Խորենացին այստեղից է վեր-
ցրել Տորք անունը եւ յերիւրել նրա անուամբ առասպելներ: Հայ ընթերցումը
աղաւաղութեան արդիւնք է համարում, մի աղաւաղութեան, որ տեղի է ունեցել
Խորենացուց յառաջ, ուստի եւ Տորք անուան գոյութիւնն իսկ հայ գրականութեան
մէջ նկատում է իբր պարզ թիւրիմացութիւն²:

Պատկանեանի կարծիքը մի սոսի ենթադրութիւն է, որ իրական խարխիւ չունի
ոչ պատմական եւ ոչ լեզուական գիտութիւնների մէջ: Հայ-թուրքական լեզուական
առնչութեան խնդրով ներկայումս զբաղուում է պ. Հ. Պեդերսենը: Սորա հայեացք-
ները տարբեր են Պատկանեանի տեսութիւնից: Այն բառերը, որոնք ընդհանուր են
հայերէնի եւ թուրքերէնի մէջ, Պեդերսենի քննութեամբ, զուտ հայկական են եւ
հայերէնից են անցել թուրքերին. նա փորձում է մինչեւ անգամ որոշել փոխա-
ռութեան ժամանակը իբր 500 տ. ն. Բ.³:

Այս խիզախ հայեացքը դեռ եւս պէտք ունի աւելի հաստատուն եւ յուսալից
հիմունքների: Ծարգելի գիտնականը «անհիմն է համարում այն կարծիքը, որ հայե-
րէնի բառագանձը բաւականին ազդեցութիւն է կրած օտար լեզուներից», եւ վստա-
հանում է պնդել հայ լեզուի հնդ-եւրոպական մաքրութեան վերայ: Այսօրինակ
թերի կամ միակողմանի ըմբռնումով՝ հայ լեզուի բարդ կազմի հանդէպ, մանաւանդ
այժմ, երբ արդէն յաջողում է լեզուական պեղումով վեր հանել հայ լեզուի ներ-
քին շերտերը, այն հին տարրերը, որ կապում են հայերէնը վերական լեզուախմբի
հետ, հարկաւ, դժուար է յանգել անվիճելի հետեւանքների առաւել եւս այնպիսի
առեղծուածային խնդիրներում, որպիսին է հայ-թուրքական լեզուների խնամու-
թիւնը: Եւսմենայն դէպս, այս խնդրին նայող տեսութիւններն առ այժմ աւելի քան
տեսութիւններ են, տակաւին մտքի մառախուղներ եւ ոչ մի գիտական կռուան չեն
կարող ընծայել թուրքական հին գաղթականութեան հարցը պաշտպանելու: Սորա-
նով եւ Պատկանեանի կարծիքը Տորքի մասին մնում է օդի մէջ առանց նեցուկի:

Անցնելով Պ. Խալաթեանի դատողութեան, պէտք է նկատել, որ ինչ վերա-
բերում է Տորքի եւ Անգեղի յարաբերութեանը, անպայման ճշմարիտ է: Ամենայն
իրաւունքով կարող ենք զատել Տորքն Անգեղից եւ Խորենացու մեկնութիւնն նորա
լեզուաքննական ճաշակի պտուղ համարել: Իսկ այն ենթադրութիւնը, որ Տորք

¹ Паткановъ, О мѣстѣ, занимаемомъ арм. языкомъ въ кругу индо-европейскихъ, Тифлисъ, 1879.

² Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

³ Անդ:

⁴ Армянскій эпосъ въ исторіи М. Хор. Москва, 1896.

⁵ քննական Պատմութիւն, Ա. էջ 250.

¹ Եւսեր. Կես. Ժամանակ. Ա. էջ 30. «Ի մանկուոյ բռնամարտիկ կռուին՝ Տորքոս կողոփոնացին միայն ի
մանկութեան ի շրջանակաւ մարտին յաղթեաց:

² Χαλατιαντζ, անդ, էջ 326 եւ հետ:

³ Pedersen, Armenisch und die Nachbarsprachen, KZ. XXX. հայերէն թարգմ. Ազգ. Մատենա-
դարանան ԾԲ. «Հայերէն եւ գրացի լեզուները», թարգմ. Կէտիկեան, Վիեննա:

անունը իբրեւ թէ փոխառութիւն է եւ ըմբիշի աղաւաղած անունը, անպայման անընդունելի է եւ միանգամայն խոտելի: Կարելի է համաձայնել, որ Տորքին վերագրած առասպելները շինծու են, կարելի է թերեւս յաւելնել առարկութիւնը հսկայի փորագրելու ընդունակութեան վերաբերեալ ուղղել ի նպաստ նորա հիմնական մտքի, ենթադրելով, որ պատմաբանը Անգեղ բառը կամեցել է մերձեցնել Անգղ բառին, ուստի եւ հսկային վերագրել է արծիւ նկարելու կարողութիւն. այս բոլորը, կրկնում ենք, հնարաւոր է, գուցէ եւ հաւանական, բայց կարծել, որ Տորք անունն իսկ թիւրիմացութեան ծնունդ է, բնաւոր հիմք չկայ: Խորհնացու յերկրանքները, ըստ յաւելնելու, միշտ միտումաւոր են եւ կատարուում են որոշ նպատակով: Այս դէպքում, անհասկանալի է, թէ ինչ խորհրդով է պատմաբանը գողանում անյայտ ըմբիշի անունը եւ նրան վերագրում ստայոգ քաջագործութիւններ: Եւ որպիսի ձախորդութիւն. հարկաւոր անուններէից վերցնում է հէնց այն, որ աղաւաղած է (Տորքոս փոխ. Մոքքոսի): Թուում է, թէ Տորքի եթէ ոչ աւանդութեան գէթ անուան պատմական իսկութիւնը ժխտելը ծայրայեղ կասկածամտութեան արդիւնք է: Այդ անունը ծանօթ է Խորհնացուն, անշուշտ, հայ կեանքից. հաւանական է նաեւ, որ հսկայի պատկերն իր հրէշաւոր գծերով էապէս առնուած է հայ իրականութիւնից: Այլապէս ինչու պէտք է պատմաբանը մի պատահական ըմբիշի անունը կապէր հայութեան քաջածանօթ Անգեղի հետ եւ նրան ընծայէր նշանաւոր իշխանական տան նախահայրութեան պատիւը:

Անգեղ իսկապէս աշխարհագրական անուն է, ծովաց աշխարհի գաւառներից մինը, որի կենդրոնական ամրոցը մինչեւ այժմ էլ պահել է իր հին անունը, Անգեղ, տաճկական արտասանութեամբ Իգիլ: Հին հայերը իրաւամբ կարծում էին, որ Անգեղ աստուծոյ անուն է եւ նոյն այն Անգեղի հետ, որ յիշուում է Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան մէջ, իբր համազօր բնագրի Ներգալ-ին¹: Մար-Աբասեան պատմութեան անանուն հեղինակն եւս գիտէ, որ Անգեղն աստուածութիւն է²: Կարելի է ենթադրել, որ Աստուածաշնչի Անգեղը յունական բնագրի Ներգելի աղաւաղումն է τήν γ)εργελ, բայց աւելի ընդունելի է, որ անգեղը տեղական ձեւ է նոյն Ներգալ անունի: Սեմական Նարգալ իբր պաշտամունք մօտ է յունական Հերակլէսին. սորա ստուգաբանութիւնը եւս մութ է եւ դժուար թէ հնարաւոր լինի մեկնել յունական հողի վերայ: Արդեօք Հերակլ-էս, մանաւանդ Հերկուլ-էս ձեւը, չէ ծագում սեմական Նարգալից, եւ կամ հայ անգեղ, յոյն հերկուլ, եւ սեմ. նարգալ միեւնոյն բառի տարբեր արտայայտութիւններ չեն: Յամենայն դէպս Անգեղը նոյն է Ներգալի հետ եթէ ոչ ստուգաբանօրէն գէթ նշանակութեամբ: Անգեղ ամրոցն իր անունը պարտական է նոյնանուն աստուածութեան, երեւի, այնտեղ գտնուող տաճարի պատճառով: Արշակունիք մեծ կարեւորութիւն էին տալիս Անգեղ բերդին. սա յայտնի էր իբրեւ արքայական հանգստարան, ունէր մեծ հարստութիւն. Անգեղ տան իշխանը բարձով վեր էր բոլոր նախարարներից³: Երեւում է, որ Անգեղն հնուց ի վեր նուիրական վայր է եղել, շնորհիւ Անգեղի տաճարի, եւ նրա հռչակը չէ նսեմացել նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ: Խորհնացին Անգեղը նոյնացնում է Տորքի հետ,

¹ «Եւ արք Բութայ արարին զԱնգեղ, καὶ οἱ ἄνδρες Χουθ ἐποίησαν τὴν Νεργελ. Халатянцъ, р. 84.

² Սերէոս, էջ 6. Վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբառոսացն աստուած կոչեցին:

³ Փաւստոս, Գ. 24.

իսկ անանուն հեղինակը Անգեղ համարում է Բագարատունեաց ժառանգութիւն եւ նոյնանիշ Բագարատ անունի: Վերջին համեմատութեան առիթ է տուած գուցէ «բագ», բառի նշանակութիւնը, որ լաւ ծանօթ էր մեր հին հեղինակներին (հմմտ. Բագաւան — դիցաւան, բագին — մեհեան եւայլն): Իսկ Անգեղի եւ Տորքի շաղկապման հիմն որոնելու է նրանց էութեան նմանութեան մէջ, այսինքն, որ երկուսն էլ գերինական ոյժերի, աստուածութեան զաղափարներ են:

Յայտնի է, որ հաթեան ցեղի բազմութիւ աստուածների մէջ առանձնապէս հռչակուած էին երկուսը, իբր ազգային աստուածներ, տարկու եւ տիշուպ, tarqu, tišur. Երկուսն էլ տարածուած պաշտամունք էին ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում: Ենթէն հնարաւոր էր գտնուում հաթեան ազգութիւնները բաժանել երկու մեծ խմբի, մէկը՝ տարկուի երկրպագու, միւսը տիշուպի (թէեւ զիստականների կողմից հաւանութիւն չգտան¹): Տարկու աստուածն ընդունուած էր նոյն իսկ Բասիդների մօտ հաւասար Բելին². Նրա կուլտը ընդհանուր էր Պարսկաստանէ մինչեւ Փոքր-Ասիայի հեռաւոր ծայրերը: Տարկուի երբեմնեան փառքի հետքերը մնացել են մի շարք յատուկ անունների մէջ, որոնք պատահում են Ասիայի հինաւորաց ազգութիւնների մօտ. ծիլոս Τροχόνδηνων Փոլիգիայում, Ταρχονδαρα Կարիայում, Trquta Լիկիայում, Ταρχονδημος Կիլիկիայում³: Ասորական սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կարդացուում են Tarkudimme, Թագաւոր Միտանի պետութեան⁴, Tarhundaradus Թագաւոր Արծիպի (որ համեմատուում է Հայոց Արծափ տեղի հետ⁵) Tarhunazi, Թագաւոր Մեկեալի, վերջապէս Tarhuna, Tarhunabe, լեռան անուն Նայիրի երկրում, այսինքն Հայաստանի հարաւային մասում, Եփրատից մինչեւ Վանայ ծովը: Այդ անունը կենդանի էր դեռեւս Բիւզանդական շրջանում. Զենոն Կայսեր դէմ եղած զօրապետներից մէկի անունը Τροχόνδης էր:

Ուշադրութեան արժանին այն է մանաւանդ, որ հաթեան աստուածութեան անունը պատահում է Հայաստանի այն մասում, ուր ընկնում է նաեւ Անգեղ գաւառը, հին Նայիրի աշխարհում: Ազգային աւանդութիւնը, կապելով Տորքը Անգեղ աստուածութեան հետ, մեզ հիմն է տալիս կարծելու, որ Տորքը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հինաւորաց Տարկուն. եւ ուրեմն յիշեալ անուանց շարքը կարող ենք հարստացնել, ներմուծելով եւ Հայոց Տորքը իբրեւ մի յարգի աւանդ ալեւոր հնութեան: Մեկնութեան բնաւ կարօտ չէ, թէ ինչու հեթանոսական հզօր աստուածը քրիստոնէական շրջանում պահպանուել է հրէշաւոր էակի այլանդակ, բայց եւ այնպէս զօրաւոր պատկերով: Կրօնական մտքի նոյնօրինակ բեկման արդիւնք է դեւ բառը, որ արիական լուսաւոր աստուածութեան զաղափարից դարձել է չարութեան եւ խաւարի ոգի: Նաեւ հնչական խոչընդոտ չի կարելի յարուցանել tarqu եւ Տորք բառերի (tork, *taurku) նոյնութեան նկատմամբ:

Ինչն է կապել Տորքն Անգեղի հետ, արդեօք լոկ աստուածութեան զաղափարը, թէ մի այլ հանգամանք, միում է մութ: Մեր համեմատութեան ճշմարտութեան սպառնացող է համարուել այն պարագան, որ հաթեան միւս աստուածութիւնը

¹ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, p. 626. 2. Aufl. 1909.

² Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, 1901, I, p. 44.

³ Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, p. 362 եւ հետ:

⁴ Hilprecht, Assyriaca, p. 119.

⁵ Hommel, ib. p. 45.

Կիլիկիայ նմանապէս քարացել փնացել է հայ իրականութեան մէջ իբր աշխարհագրական անուն Տոսպ, Tospitis, անշուշտ ի յիշատակ նրան նուիրած գլխաւոր տաճարի. ուրեմն, այնպէս, ինչպէս Անգեղ աստուածութեան անունը անդրադարձել եւ յառել է որոշ վայրի վերայ: Եթէ Անգեղ տեղը հնագիտորէն հետազոտուի, պեղումները կարող են երեւան հանել այնպիսի իրական յայտնութիւններ, որոնք գուցէ եւ պարզեն, թէ ինչ են նշանակում այն արձիւները, որ Տորքին փորագրուել է տալիս մեր պատմաբանը, արդեօք հաթեան վիմական յիշատակարաններից յայտնի արձուէնկարների հետ կապ չունին:

Նորերս Պրոֆ. Մաւր մի ուշադրաւ յօդուածում ցոյց տուաւ հայերէն աստուածութեան մինչեւ այժմ անմեկնելի բառի ազգակցութիւնը Փռիւզական Տαβάζιος աստուածութեան հետ¹: Թէեւ բառիս աստուգարանութիւնը տակաւին մութ է եւ մինչեւ իսկ յայտնի չէ թէ արիական ծագումն ունի, թէ այլ, բայց անտարակոյս է, որ Սաբաձիոսը համբաւուած աստուած էր թրակա-փռիւզական աշխարհում: Որտեղ է ծագել նրա սկզբնական կուլար, թրակիայում, որտեղից անցել է Փռիւզիա, թէ հակառակը, դժուար է վճռել: Եւստինիոսի դէպս հայերը ծանօթ են եղել աստուած Սաբաձի-ոսին Փռիւզացիների միջոցով: Այս մի կարեւոր յայտնութիւն է, որով հաստատուում է հայոց եւ Փռիւզացւոց այլուստ վկայուած ազգակցութիւնը: Ասել է թէ, աստուած-Տαβάζιοςը հնդեւրոպական ծագում ունեցող հայերի պաշտամունքն էր, հայկական ազգի այն տարրերի, որոնք ցեղակից էին Փռիւզացիներին: Մինչդեռ Տորք աստուածութիւնն ընդունած էր տեղական հին բնակչութեան մէջ, հայութեան այն տարրերի, որոնք ուրարտական-հաթեան ազգախմբին են պատկանում, եւ հարեւան վերական ցեղի ազգութեանց հետ կապում են մի ընտանիք: Այլ կերպ ասած, մէկն արիւնքների պաշտամունքն է, միւսը — հայերի, պատմական հայութեան երկու բաղկացուցիչ մասերի տարբեր պաշտամունքը: Այն հանգամանքն, որ արմենների աստուած խոր եւ ծաւալուն հիմքեր է ձգել, ցոյց է տալիս, թէ որպիսի վճռական նշանակութիւն են ունեցել հնդեւրոպական արմենները պատմական հայութեան իբր մի ազգութեան զանգման շողալի մէջ:

Ս. Պետերբուրգ, 31 հոկտեմբերի 1911:

¹ Богъ Табазіосъ у армянъ. Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de St. Pétersbourg, 1911 p. 759 (Թարգմ. Արարատ, 1911, էջ 794—799):

25. Մաքս Նիկեա Ա. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրութիւնը:

26. Բառի յարաբերակցութիւնը Պրոֆ. Ղ. Հայերէն «իմաստ»,:

27. Գաղաձեւ Ա. Յ. Հայերէն փոխառեալ բառեր թրքերէնի մէջ:

28. Jensen Prof. Dr. P.: Hittitisch-armenisch (= Եւսէսի Հիտիտերէն-հայերէն):

29. Ալիս Ա. Ն. Թովմանէս Կաթողիկոս Օմնեցոյ նորագիւտ գրուածք մը Բանին մարմատորութեան վրայ:

30. Strzygowski Prof. Dr. J.: Ein zweites Etschmiadsin-Evangeliar (= Ստրիցովսկի Եւսէմիադսին-Եւանգելիար):

31. Բառաւորացի Ա. Յ. Զարարիա սարկաւազի «Կոնգրէս»,:

32. Bittner Prof. Dr. M.: Einige Kuriosa aus dem armenischen Dialekte der Walachei und der Moldau (= Մ. Բիտնէրի հոնգարացիացի եւ Լեւանիայի բարբառէն հետաքրքրական գծեր):

33. Կիւրիէսի Նիկեա Ա. Բարբառի Եւսէմիադսին մը հին հայերէն թարգմանութեանց մասին:

34. Փեռիսիս Ա. Պ. Մարկոսի Աւետարանի Ժ. 9-20 համարները հայոց քով:

35. Սարգիս Ա. Ն. Հայրի Խարասուքաւար:

36. Lidén Prof. Dr. E.: Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte (= Լիէնի Հայերէն Նշագրանութեան նպաստ մը):

37. Աղոնց Ն. Տորք աստուած հին հայոց:

38. Գառիթ-Բեկ Մեղիք Ս. Հայերէնի կեղտիկ բարբառներու հետ առնչութիւնը:

39. Karst Prof. Dr. J.: Zur ethnischen Stellung der Armenier (= Կարստի Հայոց ազգագրական դիրքը):

40. Մատիկեւ Ա. Ա. Սարարիա թէ Արարատ:

“Հոշարձանիկ, գիւն Է”

Preis des „Huschardzan“:

Թղթակազմ ֆր. 40.—

Broschiert Kr. 40.—

Կիսակազմ „ 45.—

Halbfanz „ 45.—

Մեր հասցեն — Unsere Adresse:

Rédaction de la Revue „Handes Amsorya“

Vienne (Autriche), VII/2 Mechitharistengasse 4.

4958

2013

